

Підстави звільнення

від безвинної відповідальності в цивільному праві

А. О. Нємцева

аспірант кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

Висвітлюються підстави, які звільняють особу від зобов'язання відшкодування шкоди завданої без вини в цивільному праві. Також детально розглядаються юридичні факти та елементи цивільного правопорушення.

Ключові слова: непереборна сила, казус, випадок, вина, умисел, необережність, недбалість, безвинна відповідальність.

Речь идет об основаниях, освобождающих от обязательств возмещения вреда, причиненного без вины, в гражданском праве. Также подробно рассматриваются юридические факты и элементы гражданского правонарушения.

Ключевые слова: непреодолимая сила, казус, случай, вина, умысел, неосторожность, небрежность, безвиновная ответственность.

We investigate the reasons which exempt a person from liability for damages caused without fault in civil law. Also discussed in detail the facts and legal elements of the tort.

Keywords: force majeure, incident, fault, event, intent, negligence, liability without fault.

Цивільне законодавство України передбачає низку обставин, наявність чи відсутність яких може звільнити особу від обов'язку відшкодувати шкоду або зменшити обсяг відшкодування.

Метою нашої статті є висвітлення підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності без вини.

Питання цивільно-правової відповідальності досліджували науковці А. Андреев, Б. Антімонов, М. Агарков, К. Басін, А. Белякова, Д. Боброва, С. Братусь, В. Варкалло, К. Варшавський, О. Дмитрієва, О. Йоффе, І. Канзафарова, Н. Коняєв, А. Кравцов, О. Красавчиков, М. Кулагіна, В. Луць, Д. Мейер, Г. Матвеев, О. Отрадна, Д. Плачков, Н. Терещенко, К. Флейшиць, О. Церковна та ін.

Підставами звільнення заподіювача шкоди від обов'язку відшкодувати потерпілому збитки є юридичні факти, які можна поділити на дві групи:

1) юридичні факти, які повністю звільняють заподіювача від відшкодування збитків (непереборна сила та умисел потерпілого);

2) юридичні факти, що звільняють заподіювача від такого відшкодування частково (груба необережність потерпілого та майновий стан заподіювача).

Стаття 617 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) встановлює дві основні підстави звільнення особи, яка порушила зобов'язання, від відповідальності. Такими обставинами є випадок та непереборна сила. Доведення наявності випадку або непереборної сили покладається на особу, яка порушила зобов'язання. Саме вона має подавати відповідні докази в разі виникнення спору.

Безумовною підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності без вини є дія непереборної сили.

На практиці непереборною силою визначаються явища природи (землетруси,

шторми, снігові замети, обвали, повінь та ін.); деякі суспільні явища (епідемії, воєнні дії, розрив дипломатичних зв'язків, страйки та ін.) [18].

Непереборною силою визнається надзвичайна або невідворотна за таких умов подія. Як підстава звільнення особи, що порушила зобов'язання, від відповідальності непереборна сила характеризується двома ознаками: надзвичайністю та невідворотністю.

У літературі відзначалося, що надзвичайність подій непереборної сили характеризується незвично великою силою їх прояву [10]. Ця ознака є безперечною, коли мова йде про такі стихійні явища, як шторм, ураган. Але грандіозність не завжди буде виступати обов'язковим фактором такого стихійного явища, як град.

Б. Антімонов, аналізуючи судову практику, зауважив, що надзвичайність не надає непереборній силі ознаки грандіозності. Подія, помірна за своєю енергією, може визнаватися непереборною силою, тоді як грандіозна подія за своїм масштабом може бути відхилена судом в якості непереборної сили [2].

Проте в ряді випадків розуміння непереборної сили як надзвичайної події, що за своїми розмірами та незвичністю виходить за межі повсякденних обставин, дозволяє чітко визначити, що в цьому випадку мало місце – казус чи непереборна сила. Так, несприятливі погодні умови визнаються простим випадком, але якщо пройшов град в нехарактерну пору року, спалахнула епідемія, яка вразила сферу діяльності не лише зобов'язаної особи, а й інших, то тут уже йдеться про непереборну силу.

Отже, надзвичайність означає, що це не пересічна, звичайна обставина, яка може спричинити певні труднощі для сторін, хоча і не виходить за рамки буденності (танення снігу в горах, щорічні сезон-

ні мусонні дощі тощо), а екстраординарна подія, яка не є звичайною. Проте у сучасних господарських договорах до кола обставин непереборної сили прийнято відносити і ряд інших обставин.

Другою ознакою непереборної сили виступає невідворотність за таких умов для зобов'язаної особи. Остання повинна була всіма засобами протистояти негативному впливу непереборної сили. Якщо цю умову не буде виконано, правопорушник не має права посилається на такі обставини як на непереборну силу, оскільки відсутня ознака невідворотності.

М. Коняев вважає, що якщо була можливість відвернути шкідливий вплив, то особа, яка була зобов'язана вжити відповідних заходів, але цього не зробила, повинна нести цивільно-правову відповідальність за свою бездіяльність, що потягла за собою шкідливі наслідки, оскільки можливість запобігти шкідливому впливу була, а тому не може йти мова про невідворотність події [9].

Ознака невідворотності непереборної сили в цивілістичній літературі трактується по-різному. Одні автори мають на увазі невідворотність обставин для конкретного заподіювача шкоди, враховуючи наявні в нього можливості, інші – невідворотність не лише для цієї особи, а й будь-якої іншої, враховуючи не конкретні можливості особи, а рівень розвитку науки та техніки всього суспільства [1].

Й. Покровський вважав, що непереборна сила – це явища стихійного, надзвичайного характеру, які людська сила відвернути не може [14].

Такі розбіжності виникли тому, що із визначення, яке дає законодавець, незрозуміло, про яку саме невідворотність ідеться.

Спираючись на останню точку зору, яка має за основу суб'єктивний критерій, можна сказати, що коли явище стихійного характеру (наприклад, снігові замети)

є відворотним хоча б для одного суб'єкта, то мова повинна йти вже про випадок, а не про непереборну силу.

К. Варшавський щодо відповідальності володільців джерел підвищеної безпеки зауважував: якщо підприємство не має коштів для забезпечення безпеки на підприємстві, це не є підставою для звільнення такого підприємства від відповідальності, в чому і полягає ризик такого підприємства [5].

С. Братусь також відзначає об'єктивний характер невідворотності явищ непереборної сили. Зокрема, непереборною силою він називає подію, виняткову, відносно нормального перебігу подій, а тому і невідворотну навіть при підвищеній турботі відповідальної особи [4].

Е. Павлодський, стверджує, що потрібно поєднати суб'єктивний та об'єктивний критерії. Об'єктивний надасть можливість визначити, чи могла відповідальна особа за певних умов передбачити настання шкідливого результату, а суб'єктивний допоможе порівняти технічні можливості цієї особи з можливостями інших подібних суб'єктів. Все-таки, відповідальність за випадок виходить за межі об'єктивних можливостей правопорушника. Для звільнення від відповідальності необхідно довести неможливість відвернути шкоду засобами, які має в своєму розпорядженні відповідальна особа. Потрібно, щоб будь-яка подібна за видом та умовами діяльності особа не мала змоги протистояти цим обставинам [13].

Таким чином, якщо конкретна особа могла відвернути негативний вплив обставин, але не зробила цього, в її діях є вина. В тому випадку, якщо незважаючи на всі вжиті заходи, не вдалося запобігти настанню шкоди, можна говорити про випадкові явища. Відповісти на питання, чи були випадкові обставини надзвичайними та невідворотними настільки, що їх слід розцінити як непереборну силу,

виявляється можливим лише після порівняння можливостей цієї особи з можливостями інших таких самих суб'єктів.

Цивілісти дотримуються єдиної думки в тому, що дія непереборної сили має відносний характер. Проте така відносність об'єктивна й залежить від умов, місця та часу, а не від суб'єктивних характеристик. Те, що є непереборним в одному місці, на одному рівні розвитку науки та техніки, може стати переборним в інших умовах.

Отже, *невідворотність* – це зовнішня до діяльності сторін обставина, яку сторони, хоча й передбачили, але не могли попередити. До таких обставин, як правило, відносять стихійні лиха (землетрус, повінь, пожежі) та соціальні явища (війни, страйки, акти владних органів тощо).

Таким чином, непереборна сила належить до категорії відносних понять, оскільки те, що невідворотне при одному рівні розвитку науки і техніки, цілком відворотне за інших умов. Тому суд, визначаючи можливість віднесення явища до непереборної сили, має з'ясувати всі конкретні обставини заподіяння шкоди в цьому випадку, зокрема місце, час та ін.

До загальних підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання законодавець у ст. 617 ЦК України також відносить *випадок (казус)*, що нерідко ототожнюють з непереборною силою, а це не є правильним.

Коли ми говоримо про казус як суб'єктивний випадок, то вважається, що він характеризує поведінку зобов'язаної особи, є об'єктивно переборним і виникає лише через зумовлену конкретною ситуацією обмеженість інтелектуально-вольових можливостей суб'єкта. Натомість об'єктивний випадок (непереборна сила), на відміну від казусу, постає як результат зовнішнього впливу і настає неминуче – незалежно від взагалі будь-яких зусиль, що їх реально можна було б докласати з метою усунення цього впливу [15].

Ці поняття слід розмежувати, оскільки при непереборній силі від цивільно-правової відповідальності звільняється правопорушник, який несе відповідальність як за вину, так і без вини, а за наявності казусу від відповідальності звільняється правопорушник, що несе відповідальність тільки за вину.

Казус не є підставою звільнення від відповідальності без вини. Казус – це правопорушення, вчинене невинно. Суб'єктивна сторона цього правопорушення характеризується відсутністю умислу чи необережності правопорушника, тому відповідальність без вини – це, умовно кажучи, відповідальність за «казус» [7].

Під випадком «casus» в практиці розуміються будь-які діяння, не викликані чийось наміром або необережністю, тобто відсутність вини порушника. Випадковою можна визнати обставину, яку не можна передбачити та попередити при застосуванні обов'язкової для боржника обачності, хоча вона могла б бути передбачена та попереджена, якби боржник поставився до свого зобов'язання з більшою обачністю, ніж та, до якої він був зобов'язаний, або якщо на місці боржника була б інша особа.

Такий підхід щодо суб'єктивної неможливості передбачити, а отже, й попередити діяння, що викликало невиконання або неналежне виконання зобов'язання, дозволяє відмежувати випадок від непереборної сили.

Основна відмінність між непереборною силою і випадком (казусом) полягає в такому:

– непереборна сила – це подія, об'єктивно невідворотна за певних умов не тільки для цього заподіювача шкоди, а й для інших осіб при досягнутому рівні розвитку науки і техніки, а випадок – об'єктивно відворотний і не може бути попереджений тільки цією особою;

– непереборна сила – це надзвичайна подія, яка не може бути передбачена заподіювачем шкоди, а при випадку – останньому надається можливість передбачити заподіяння шкоди;

– непереборна сила – це завжди зовнішня подія по відношенню до діяльності заподіювача шкоди, а випадок, як правило, внутрішня обставина відносно його діяльності.

Крім випадків, які звільняють особу від відповідальності, у ст. 617 ЦК України також встановлюються обставини, які не звільняють особу від відповідальності. До таких обставин відносяться:

– недотримання своїх обов’язків контрагентами боржника (кредитор не має нести негативні наслідки відносин між боржником та його контрагентами);

– відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов’язання (вступаючи у договірні відносини, боржник несе відповідні ризики та має замінити відсутні товари на інші або вчиняти інші заходи щодо належного виконання зобов’язання);

– відсутність у боржника необхідних коштів (така обставина впливає із загального розуміння грошей як родових речей і відомого ще з римських часів постулату, що «рід не гине»).

На відміну від кримінального законодавства, цивільне законодавство не поділяє умисел на прямий і непрямий, проте розрізняє *грубу та просту необережність*. Так, коли людина не дотримується високих вимог, висунутих до неї як особистості, що здійснює за певних умов певний вид діяльності, вона допускає просту необережність; у тих випадках, коли особа не тільки не дотримується високих, а й мінімальних вимог уважності та обережності, які зрозумілі кожному, вона допускає грубу необережність. Так, згідно з ч. 2 ст. 1193 ЦК України на розмір відшкодування завданої шкоди впливає тільки груба необереж-

ність потерпілого (нехтування правилами безпеки руху і т. п.) [17]. У разі коли груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

У статті 1193 ЦК України вказані обставини, за яких деліктна відповідальність не має місця взагалі або її розмір зменшується порівняно із вимогою відшкодування шкоди в повному обсязі (ст. 1166 ЦК України). У разі завдання шкоди особою враховуються тільки умисел та груба необережність потерпілого як різні форми вини. Розглянемо це докладніше.

Вина традиційно розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне ставлення до порушуваних прав інших суб’єктів цивільного права [17].

Умисел визначають як психічне ставлення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, яке виявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні його настання. Основною психологічною характеристикою умислу є намір здійснення протиправного діяння, на підставі цього умисел визнається найбільш тяжкою формою вини [17].

Необережність – більш легка форма вини, визначається як ставлення особи до своєї поведінки, яке характеризується відсутністю належної уважності, турботливості і передбачуваності. Основною психологічною характеристикою необережності є недостатність інтелектуальної та волевої активності правопорушника [17].

Ознаки умисної форми вини потерпілого практично не викликають дискусій. Особливого значення набуває дослідження критеріїв розмежування грубої і простої необережності, оскільки ні за-

конодавець, ні судова практика не називають чітких ознак грубої необережності, що давали б можливість відрізнити її від простої необачності. Це питання вирішує суд в кожному окремому випадку, враховуючи конкретні обставини справи та поведінку потерпілого.

Н. Терещенко зазначає, що для визнання дій потерпілого такими, що вчинені в результаті грубої необережності, необхідно враховувати об'єктивні та суб'єктивні умови. При оцінці об'єктивної сторони поведінки потерпілого вчена пропонує брати до уваги такі моменти:

По-перше, для визнання дій потерпілого грубо необережними недостатньо встановити факт нехтування правовими заборонами. Необхідно, щоб поведінка потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, тобто знаходилась у причинному зв'язку із завданою шкодою. За відсутності причинного зв'язку не може бути й мови про врахування вини чи інших суб'єктивних моментів, що характеризують поведінку цього суб'єкта права. Так, наприклад, дуже часто причиною настання шкоди є дії потерпілого, вчинені в результаті алкогольного сп'яніння. Проте не можна робити висновок, що такий стан потерпілого є безперечною підставою для зменшення розміру відшкодування, оскільки такі дії можуть і не знаходитись у причинному зв'язку із заподіяною шкодою.

По-друге, поведінка потерпілого повинна бути протиправною. Потерпілий не обов'язково повинен порушити норму цивільного права, оскільки мова йде про майнову відповідальність володільця джерела підвищеної небезпеки. Це можуть бути і норми адміністративного права – правила дорожнього руху, і трудового права – правила з техніки безпеки тощо.

По-третє, при вирішенні питання про визнання дій потерпілого грубо не-

обережними суттєве значення мають фактичні обставини справи. Одні й ті ж дії за різних обставин можуть отримати різну правову оцінку. В одному випадку це може бути проста необачність, а в іншому – груба необережність.

Таким чином, визначення виду необережності поведінки потерпілого передбачає встановлення причинного зв'язку із заподіяною шкодою та протиправності у діях цього суб'єкта права. Для визначення ступеня грубої необережності найбільш суттєвим є аналіз фактичних обставин, за яких було заподіяно шкоду [16].

Цілком можна підтримати пропозиції вченої-цивіліста О. Церковної, яка запропонувала викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в Цивільному кодексі України, використовуючи визначення видів необережності в кримінальному праві (ст. 25 КК України), тобто груба необережність повинна бути визначена так само, як кримінально-правова самовпевненість, а проста необережність – як недбалість. Точність таких формулювань перевірена часом, і вони, як інші кримінально-правові конструкції (наприклад, крайня необхідність), можуть бути запозичені цивільним законом (безумовно, з деякою адаптацією, поправкою на цивілістичну специфіку) [17].

Наукова позиція Г. Матвеева полягає в тому, що «ознакою розмежування грубої і легкої необережності може служити різний ступінь передбачення шкідливих наслідків плюс різний ступінь обов'язковості такого передбачення. Якщо особа не передбачала шкідливих наслідків своїх дій, але за обставинами цієї справи могла і повинна була передбачити їх, її можна звинуватити в легкій необережності; якщо особа передбачала наслідки своїх дій, але легковажно сподівалася їх уникнути (хоча за обставинами цієї справи вона могла і повин-

на була передбачати неминучість шкоди), вона може бути звинувачена в грубій необережності» [12]. Вказаний автор вважає, що кримінально-правова самовпевненість (легковажність) та недбалість в цивільному праві є грубою і простою необережністю відповідно, хоча і робить застереження, що цивільна і кримінальна необережна вина не ідентичні [12]. Однак наведена теза має один недолік – ознака обов'язковості, на наш погляд, не може мати ступеня і виступати критерієм розмежування видів необережності.

О. Йоффе зазначає, що «відмінність між простою і грубою необережністю має суто кількісний характер: чим конкретнішим є передбачення, тим більш тяжкою має бути визнана і ступінь винності» [8]. При цьому він не погоджується з тим, що «ніби тільки самовпевненість і обмежується грубо необережна вина в її цивільно-правовому розумінні. Вина може бути недбалою (у криміналістичному значенні цього слова), та все ж вона стає грубою необережністю, коли за обставинами справи суд прийде до висновку, що вона досягла необхідного ступеня конкретності» [8]. Цей автор стверджує, що при недбалості можливе «абстрактне» передбачення шкоди, суть якої полягає в «загальній обізнаності особи про здатність вчинених нею дій викликати наслідки, що фактично наступили» [8].

Концепція так званої «абстрактної передбачуваності» була піддана справедливій критиці в літературі, у тому числі і в кримінально-правовій. Зокрема, наголошувалося, що за наявності вини існує передбачення конкретної можливості завдання шкоди, бо право не може зобов'язувати людей передбачати віддалені («абстрактні») наслідки їх діяльності [6].

О. Красавчиков замість одного визначення грубої необережності формулює аж три – першого, другого і третього ступенів [11]. Цей автор пропонує таку дифе-

ренціацію на випадок, коли у суду виникне сумнів у виборі двох альтернативних рішень: зменшити розмір відповідальності делінквента або повністю відмовити у відшкодуванні. Як наголошувалося в літературі, таке дробове ділення провини потерпілого навряд чи буде корисним для практики, зважаючи на складність застосування цього методу. Проте з аналізу ознак цих ступенів можна зробити висновок про те, що всі вони охоплюються кримінально-правовою легковажністю, бо навіть в найлегший «грубий необережності» першого ступеня «потерпілий знає про існування небезпеки спричинення шкоди або іншого применшення його благ», тобто передбачає [17].

Отже, відповідальність без вини – це фактично відповідальність за «казус», тому казус не є підставою звільнення від безвинної відповідальності, на відміну від непереборної сили. Існує тонка межа між казусом і непереборною силою, тому ці поняття треба розмежовувати.

Казус як суб'єктивний випадок характеризує поведінку зобов'язаної особи, є об'єктивно переборним і виникає лише у силу зумовленої конкретною ситуацією обмеженості інтелектуально-вольових можливостей суб'єкта. Натомість об'єктивний випадок (непереборна сила), на відміну від казусу, постає як результат зовнішнього впливу і настає неминуче – незалежно від взагалі будь-яких зусиль, що їх реально можна було б докласти з метою усунення цього впливу.

Непереборна сила відноситься до категорії відносних понять, оскільки те, що невідворотне при одному рівні розвитку науки і техніки, повністю відворотне за інших умов. Тому суд, визначаючи можливість віднесення явища до непереборної сили, повинен з'ясувати усі конкретні обставини заподіяння шкоди в цьому випадку, зокрема місце, час та інші обставини.

Список використаної літератури

1. *Агарков М. М.* К вопросу о договорной ответственности // Вопросы советского гражданского права. – М. : Юриздат, 1945. – С. 122.
2. *Антимонов Б. С.* Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 190-191.
3. *Белякова А. М.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. Ответственность владельца источника повышенной опасности. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – С. 47.
4. *Братусь С. Н.* Некоторые вопросы науки гражданского права и судебной практики по гражданским делам в период Отечественной войны // Социалистическая законность. – 1944. – №11. – С. 35.
5. *Варшавский К. М.* Обязательства, возникающие вследствие причинения другому вреда. – М., 1929. – С. 152.
6. *Гринберг М. С.* Понятие преступной самонадеянности // Правоведение. – 1962. – №2. – С. 99-102.
7. *Дмитриева О. В.* Ответственность без вины в гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук. – С.-Петербург, 1996. – С. 123-124.
8. *Иоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 124, 153.
9. *Коняев Н. И.* Основания освобождения владельца источника повышенной опасности от ответственности за причинение вреда // Труды ВЮЗИ. – М., 1967. – Т. VIII. – С. 124.
10. *Кравцов А.* Понятие непреодолимой силы // Советская юстиция. – 1966. – №17. – С. 18.
11. *Красавчиков О. А.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М. : Юридическая литература, 1966. – С. 188-195.
12. *Матвеев Г. К.* Вина в советском гражданском праве. – К. : Изд. Киев. ун-та, 1955. – С. 298, 299, 301-305.
13. *Павлодский Е. А.* Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 86.
14. *Покровский И. А.* Основные проблемы гражданского права. – М. : Статут, 1998. – С. 285.
15. *Примак В.* Ознаки непереборної сили у відносинах цивільно-правової відповідальності // Юридична Україна. – 2008. – №6. – С. 60.
16. *Терещенко Н. В.* Особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки : дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2003. – С.97-98.
17. *Церковна О. В.* Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2008. – С. 91, 95.
18. *Цивільне право України : академічний курс : підруч. : у 2 т. /за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – Т. 1. Загальна частина. – С. 122.*